

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ І КРИМСЬКЕ ХАНСТВО У 20-х -30-х рр.ХУІст.

В історії боротьби Запорозької Січі проти султанської Туреччини та її васала Кримського ханства одну із недостатньо досліджених сторінок становить спроба козаків відірвати Крим від Порти, нейтралізувати його і таким чином відвернути грабіжницькі напади кримських татар від українських земель. Конкретні дії проявилися вже у 20-х рр. ХУІ ст. і пов'язувалися із внутрішніми подіями в Криму, а вірніше з міжусобною боротьбою між Гіреями /династія татарських ханів у Криму ХУ-ХУІІ ст./ за ханський трон.

Васальна залежність Кримського ханства від султанської Туреччини обумовлювала право турецького султана зміщувати і призначати ханів, але обов'язково із роду Гіреїв /султан не мав права присуджувати членів цього роду до страти/. Такі права не фіксувались в письмових трактатах, а трималися на звичаях. Тому деякі хани вважали правомірним дещо послабити свою залежність від султана/невиступали в похід на його вимогу тощо/. З свого боку, турецькі султани прагнули обмежити самостійність ханів і в разі їх непокорі зміщували з трону. З цією метою при султанському дворі у Стамбулі постійно утримувалось чимало вихідців із роду Гіреїв, кожного із яких султан

міг посадити на ханський трон в Криму, змістивши неслухняного хана.

На початку ХУІ ст. в Криму загострилася міжособна боротьба між Гіреями за ханський трон. Серед молодих Гіреїв /претендентів на кримський трон, які знаходилися на утриманні Порти/ особливо виділялися брати Мехмет і Шагін Гіреї. Ще за часів хана Кази Гірея /1588-1607 рр./, коли точилася боротьба між великими і малими ногаями та кримцями і хан вчинив розправу над своїми противниками, Мехмет Гірей втік до Анатолії, а Шагін Гірей - до Черкесії. Наступний хан Селамет Гірей /1608-1610 рр./ повернув Мехмет Гірея в Крим і призначив його калгою /друга особа після хана з правом наслідування трону/. Не задовольняючись цією посадою, останній разом зі своїм братом виступили проти Селамет Гірея, однак потерпіли поразку, втікли із Криму і утвердились на місцевості під Акерманом, звідки й не припиняли погроз ханському двору.

Невдовзі Порта призначила ханом Джанібек Гірея /1610-1622 рр./, який у 1614 р. виступив походом проти давніх претендентів на кримський трон - Мехмет і Шагін Гіреїв. Останні знову потерпіли поразку. Мехмет Гірея відправили в Стамбул і заточили в замок Едикуль, а Шагін-Гірей втік до персидського шаха Аббаса, з яким продовжував боротьбу проти турецького султана і Джанібек Гірея.

Після поразки турецько-татарської армії під Хотином /1621р./ різко упав авторитет і престиж кримського хана Джанібек Гірея. прагнучи зберегти свої позиції, він надсилав багаті подарунки турецьким сановникам. Однак, у квітні 1623 р. Порта призначила в Крим нового хана - Мехмет Гірея /1623-1627 рр./. Його брат Шагін Гірей також повернувся до Криму /9 травня 1624 р./ і був призначений калгою.

В той час зросла політична роль правителя Буджацької орди Кантеміра-мурзи. Після Хотинської війни султан Осман ІІ призначив його на пост паші Очакова, Сілістрії і Багадага, а також поклав на нього обов'язки охоронця польсько-турецького порубіжжя. Кантемір-мурза прагнув позбавитись залежності від Кримського ханства і всією ордою перейти в безпосереднє підданство турецькому султану. Це відповідало інтересам Порти, яка

використовувала Буджацьку орду на чолі з Кантеміром для приборкання неслухняних ханів у Криму, а також безпосередньо спрямовувала її за землі Речі Посполитої. Кантемір-мурза відзначався особливою агресивністю і жорстокістю. На Україні його називали - "кривавий меч". Турецький султан прийняв Кантеміра під своє безпосереднє покровительство.

Зростання політичної ролі та економічного становища Буджацької орди, посилення впливу Кантеміра-мурзи при султанському дворі та невизнання ним васальної залежності від Криму непокоїли кримського хана Мехмет Гірея. Водночас спустошливі напади Буджацької орди на землі Речі Посполитої змушували польський уряд під час переговорів з Туреччиною вимагати покарання Кантеміра за порушення ним мирних угод між Польщею і Туреччиною. В свою чергу, Порта, відчуваючи дошкульні дії запорозьких козаків, домагалась через королівський уряд Польщі припинення їх морських походів. В такій обстановці у червні 1623 р. із Стамбула в Бахчисарай прибув султанський чауш із вказівкою під загрозою позбавлення ханського трону Мехмет Гірея, щоб той виступив проти Кантеміра, зігнав його з Буджацьких степів і щоб надалі татари не подавали жодного приводу для порушення перемир'я між Туреччиною і Польщею. 4 липня 1623р. кримський хан Мехмет Гірей виступав у похід, в результаті якого примусив Кантеміра з 30 тис. ордою перекочувати в кіпчакський степ.

Порта відносилась з недовір'ям і до правителів Криму. Калга Шагін Гірей, який значною мірою визначав політику Кримського ханства і якого сучасники нерідко помилково називали ханом, до 1623 р. протягом 10 років перебував у Персії, де виконував роль слухняного виконавця волі шаха Аббаса. Розпочавши війну проти Персії /1623 р./ і не бажаючи терпіти в Криму колишнього союзника персидського шаха і ворога турецького султана, Порта вирішила повернути на ханство Джанібек Гірея. 24 травня у супроводі 12 каторг з яничарами Джанібек Гірей і його наближені прибули до Кафи. Розпочалася внутрішня війна між Гіреями за ханський трон, яка продовжувалася близько 4-х місяців. Новопризначеного хана Джанібек Гірея

підтримувала Порта, надсилаючи на каторгах військові підкріплення, а також кримські феодали, невдоволені самоправством Мехмет і Шагін Гіреїв. Останні опиралися на власні військові загони, а також зібрали військо із кримських татар, горських черкес, малих ногаїв. Розуміючи, що сили були недостатні, вони звернулися за допомогою до запорозьких козаків.

Запорожці зважили на доцільність такої допомоги, прибули на поміч Шагін Гірею і в битві під Кафою /на суші/ відіграли вирішальну роль у розгромі турецьких сил. В результаті Порта змушена була поступитися своїми вимогами і визнати /у вересні/ правителями Криму Мехмет і Шагін Гіреїв. Таким чином, завдяки підтримці українських козаків Мехмет і Шагін Гіреї утрималися у державного керма Кримського ханства.

Зберігши владу у своїх руках, Мехмет і Шагін Гіреї не поклалися на доброзичливість з боку Порти, розуміючи її бажання при нагоді посадити на ханство своїх ставлеників із роду Гіреїв. У грудні 1624 р. Шагін Гірей прибув на Запорожжя і уклав з козаками офіційну угоду, згідно з якою хан зобов'язався не лише припинити напади на українські землі, а й надавати допомогу запорожцям. Козаки, з свого боку, зобов'язалися допомагати Криму в боротьбі проти Туреччини. Вже у березні 1625 р. дві флотилії запорозьких козаків / в 150 і 120 чайок / вийшли в море, щоб оберігати кримські узбережжя і воювати турецькі володіння. Ця угода діяла кілька років /до кінця правління Мехмет і Шагін Гіреїв/, протягом яких запорожці неодноразово здійснювали походи проти турецьких сил на Чор.ому морі, скоували їх і від олїкали від воєнних дій проти Персії.

Угода запорожців з Кримом не відповідала інтересам як Туреччини, так і Польщі. Адже вона становила акт самостійної зовнішньої політики запорожців, що служило їм вагомим стимулом для боротьби не лише проти турецьких агресорів, а й польсько-шляхетських поневолювачів. Польський королівський уряд зосереджував свої сили на приборкання непокірних козаків.

Опираючись на угоду із запорожцями, правителі Криму Мехмет і Шагін Гіреї зміцнили свої політичні позиції і продовжили боротьбу проти Кантеміра-мурзи. У 1625 р. калга

Шагін-Гірей з допомогою Малої Ногайської орди здійснив похід на Акерман і оволодів цією фортецею. Однак, довідавшись про наближення турецьких військ, він, захопивши Кантеміра і його брата мурзу Гулима Дивезва з їх улусами, повернувся в Крим. З того часу Кантемір залишався в Криму /до 1627 р./

Невдовзі проявилось різке розходження у внутрішній і зовнішній політиці між самими правителями Криму -Мехмет і Шагін Гіреями. Останній не давав згоди на примирення з Портою і проявляв готовність на союз /всупереч договору із запорожцями/ з королівським урядом Польщі. Відомо, що у 1625 р. Шагін Гірей направив своїх послів до польського короля з метою заключити з ним перемир'я і "турского землю заодно воевать". Однак, такі наміри Шагін Гірея не співпадали з планами запорожців, які категорично виступили проти перетворення їхнього союзу з Кримом в союз кримсько-польський.

Наприкінці 1627 р. знову загострились відносини між Мехмет і Шагін Гіреями, з одного боку, та Кантеміром-мурзою, з другого. Останній, насильно переведений в Крим /1625 р./, скористався відсутністю хана, який виступив у похід на бесленейських черкес, і разом з кількома мурзами втік з Криму. Той, в свою чергу, відправив в погоню за Кантеміром тисячний загін на чолі з калгою Шагін Гіреем. Кантемір переправився на правий берег Дунаю - в Добруджу, що становила складову частину Сілістрійського пашалика, тобто відносилась до безпосереднього володіння Туреччини. Шагін Гірей також переправився в Добруджу, але потерпів поразку від Кантеміра і ледве зміг втекти до Криму.

Тимчасом Кантемір-мурза прибув до турецького султана і настійно умовляв його змістити правителів Криму і поставити на трон Джанібек Гірея. В той час це відповідало політичним розрахункам султанського двору, який знову проявляв прихильність до Кантеміра. Порта не бажала миритися з утвердженням в Криму свого непокірного васала Мехмет Гірея, який утримувався на ханському троні завдяки підтримці запорозьких козаків. Відновивши "дружні" відносини з ним, султан не залишав свого наміру посадити на ханський трон іншого ставленика.

Порта, яка тільки й чекала слушної нагоди для усунення непокірних їй правителів Криму, звинуватила їх в порушенні ту-

рецького кордону /вторгнення Шагін Гірея в Добруджу/ і спорядила флотилію /60 каторг і 20 кораблів/ до Кафи з метою посадити на ханство Джанібек Гірея. Кантемір-мурза з 30 тис. Буджацькою ордою мав вирушити до Криму через Перекоп. Щоб попередити події, назустріч Буджацькій орді виступив з кримським військом калга Шагін Гірей, погромив Акерман. Кілію, Ізмаїл, а поблизу Бабадага потерпів поразку від Кантеміра і ледве втік до Криму. Переслідуючи його, Кантемір з ордою вторгся в Крим і розпочав облогу Бахчисарая, де оборонялися Мехмет і Шагін Гіреї. Розуміючи своє критичне становище, вони відправили на Запорозжя посланця Болгар-мурзу з проханням допомоги, за що обіцяли запорожцям 100 тис. червонців, кілька сот коней, а також новозбудовану фортецю Іслам-Кермен.

В той час на Запорозжі знаходився гетьман Михайло Дорошенко, який, згідно з умовами Куруківського договору /1625 р./ зобов'язаний був постійно перебувати на Низу з 1 тис. реєстрових козаків з тим, щоб не допускати морських походів запорозьких козаків. М.Дорошенко, послідовник П.Сагайдачного, прагнучи зберегти добрі відносини з польсько-шляхетським урядом, вичікував нагоди для розширення і зміцнення козацьких привілеїв. Водночас гетьман прагнув враховувати козацькі настрої. Він і очолив запорозьке військо /4 тис.чол./, яке погодилось на запропоновані умови Болгар-мурзи і виступило на Крим. "Вида междоусобие врага и взаимную их вражду и полагая, что время это удобно для их ослабления, мы решились напасть на них, хотя силы наши не были достаточны", - писали запорожці королю 29 липня 1628 р. За Перекопом, потрапивши в оточення Буджацької орди, запорожці згуртувалися табором і протягом шести днів, відбиваючись від ординців і несучи чималі втрати /загинув і М.Дорошенко/, просувалися до Бахчисарая. Там вони розгромили Буджацьку орду /Кантемір втік до Кафи/ і визволили з облоги Мехмет і Шагін Гіреїв.

Тим часом в Кафу прибула /21 червня/ турецька флотилія. Незважаючи на перемогу, кримські феодали схилилися на сторону новопризначеного Портою хана Джанібек Гірея і відправились до нього в Кафу Мехмет і Шагін Гіреї змушені були тікати з Криму.

Козаки повернулися на Запорозжя. Незабаром туди прибув і Шагін Гірей з прибічниками. Його загони розсипалися по Лівобережній Україні, зайняли Лубни, Пирятин, Прилуки, Лохвицю, Варву, а по інших містах і селах "стацю брали, як сами того хотъли" і вийшли знову на Запорозжя.

Згідно домовленості запорожці зайняли Іслам Кермен, зруйнували його укріплення, перевезли на Січ всю артилерію /близько 20 гармат/, ліквідувавши таким чином важливий форпост Кримського ханства на найбільш зручній переправі через Дніпро. Шагін Гірей шукав допомоги і з боку шляхетської Польщі, обіцяючи королю в разі успіху визнати васальну підданість Кримського ханства Польщі.

Новопризначений хан Джанібек Гірей розпочав налагоджувати дипломатичні відносини з сусідніми державами. Він терміново відправив своїх послів до Москви і Варшави, повідомляючи про зайняття ними ханського трону. В листі до Сигізмунда III він писав про свою перемогу над Мехмет і Шагін Гіреями і вимагав покарання козаків, які їх підтримували. Крім того, турецький султан також звертався до польського короля з вимогою видати йому Шагін Гірея.

Польський уряд, з свого боку, не проявляв відвертості у відносинах між Кримом і Туреччиною. Посланцем Шагін Гірея Сигізмунд III відповідав, що надалі не лише не заперечуватиме, а й накаже запорозьким козакам надавати йому всебічну допомогу. Водночас, запобігаючи конфлікту з Туреччиною, він запевняв султана, що у кримські справи не втручається і до Шагін Гірея ніякого відношення не має. Насправді не без відома польського уряду запорожці брали участь у походах Мехмет і Шагін Гіреїв, які неодноразово ходили в Крим з надією повернути собі втрачену владу.

Перший похід відбувся восени 1628 р. Мехмет і Шагін Гірей зібрали чимале військо, до складу якого входили загони їх кримських прибічників, азовців і малих ногаїв. На допомогу їм виступили також запорожці /6 тис./, за що Гіреї обіцяли по 10 червонців і по кожуху на козака, а також визнати їх право на "Ногайское царство", і королівському уряду Польщі -добро-

сусідські відносини та безкорисну допомогу проти зовнішніх ворогів. Однак, нові правителі Криму – хан Джанібек Гірей і калга Девлет Гірей та Кантемір-мурза, зосередивши переважачі сили під Перекопом, не допустили їх в Крим.

Навесні 1629 р. Мехмет і Шагін Гірей повторили спробу повернути собі владу правителів Кримського ханства. Цього разу вони погодились з пропозицією запорожців – крім сухопутних сил спрямувати на Крим і морську козацьку флотилію, враховуючи недостатній захист його з моря. В той час, коли сухопутні сили Мехмет і Шагін Гіреїв просувались до Перекопу, запорозькі й донські козаки здійснили ряд вдалих походів на Керч, Карасу, Мангуп.

Нові правителі Криму, зосередивши сили під Перекопом, відбивали атаки противників на суші. А в таборі Мехмет і Шагін Гіреїв під Перекопом запорожці запідозрили схильність татар до зради, що привело до збройної сутички між ними /під час якої загинув Мехмет Гірей/. Помітивши розлад в таборі противника, Девлет Гірей і Кантемір виступили із Перекопу і вступили в битву, що продовжувалася чотири дні. Запорожці зімкнувшись табором, відбивали ворожі атаки. Проте, артилерійський обстріл козацького табору та відсутність води /Кантемір відтіснив козаків і перехопив 400 водовозів, які доставляли воду в полки/ призвели до поразки. Шагін Гірей з невеликим загоном ногайців ледве втік на Дон, а потім до Казивого улусу. Втрати обох сторін були величезні: запорожців загинуло понад 3 тис.чол., кримців – понад 6 тис.убитими і 1 тис. пораненими. Шагін Гірей ще кілька років безуспішно виступав проти нового хана Джанібек Гірея, однак, зрештою добровільно повинився турецькому султану і був засланий на о.Родос.

Політика новопризначеного хана Джанібек Гірея /1628-1635рр./ зводилась до утисків місцевих бейів і мурз та засилля правителів Буджацької орди. Кантемір, як один із виконавців волі турецького султана в усуненні непокірних Мехмет і Шагін Гіреїв, знову одержав титул візира-" правителя узбережжя Чорного моря й гирла Дунаю" разом зі Сілістрією та Акерманом.

А його участь в подальшій боротьбі проти скинутих претендентів на ханський трон послужила підставою для суттєвого втручання у внутрішнє життя Криму, засилля там його численних родичів.

Розпочалась внутрішня боротьба між кримськими та буджацькими мурзами, яка особливо загострилась в останні роки правління Джанібек Гірея. Крім того, політика ханського двору по відношенню до Порти і Кантеміра втрачала будь-яку визначеність і послідовність, що привело до взаємних суперечностей і сутичок. Зрештою, у квітні 1635 р. Порта змістила Джанібек Гірея і призначила нового хана Інайет Гірея /1635-1637 рр./

Однак, це не припинило внутрішні інтриги феодальної знаті в Криму. Крім того, різко загострились відносини між Інайет Гіреем та Кантеміром, що привели до воєнних зіткнень між ними. Новопризначений кримський хан звернувся за допомогою до польського короля і запорозьких козаків.

На допомогу кримському хану в його боротьбі проти Кантеміра виступило близько 5 тис. українських козаків. "А ходили де черкасы с королевского ведома, король де их посылал". Відомо, що на боці Інайет Гірея брали участь 600 реєстрових козаків. Вирішальні дії проти Кантеміра відбулися у квітні-травні 1637 р. При наближенні війська кримського хана Кантемір не наважився вступити в битву і "без бою побежал".

Проте боротьба проти Кантеміра завершилась невдало для хана. Інайет Гірей змушений був покинути Крим /1737р./, повинитися перед Портою. За вказівкою султана Інайет Гірей, а згодом і Кантемір були задушені. З червня 1637 р. в Крим прибули нові правителі - хан Бегадир Гірей /1637-1641 рр./, його брати - калга Іслам Гірей і нурадін Сафат Гірей.

В наступні роки відносини між Кримом і Портою залишились напруженими.